

УДК 81'282(477.41/42)

Людмила Дика
Київ

ФОРМИ ДВОЇНИ В ГОВІРКАХ ПОЛІСЬКО- СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

*Dual Forms in Dialects of the Polissia
and Middle Dnipro Borderland*

Двоїна — граматична категорія числа, уживана для позначення двох осіб або парних предметів. Ця категорія була відома ще в індоєвропейській правові. Із сучасних слов'янських мов тільки лужицькі мови, словенська мова та кашубський діалект польської мови зберігають форми двоїни. Інші слов'янські мови, зокрема й українська, втратили двоїну як окрему категорію; форми двоїни в них замінили відповідні форми множини, але деякі залишки колишніх дуальних форм трапляються у слов'янських мовах ще й досі [Бевзенко 1960: 94; Супрун 1969: 93]. Зі східнослов'янських мов найбільше їх зберегла українська мова, наприклад, у літературній мові в закінченні *-има* в іменниках *очима*, *плечима*, *грошима* та в наголошуванні іменників у сполученні із числівниками *два*, *три*, *чотири*: *†сестри*, але *дві сест'ри*. У 70-х роках Л. Булаховський зазначав, що носії літературної мови досить часто вживали давні форми двоїни на *-і*, а деякі письменники використовували їх як нормативні майже до 30-их років ХХ ст. Це дало підстави дослідникові зробити висновок про те, що “нормалізація в сторону відмовлення від двоїни, власне, випередила в цьому відношенні справжній стан речей у провідному діалекті та його говірках” [Булаховський 1977: 284]. У

діалектній мові, де не було штучного обмеження, форми двоїни досить поширені; зокрема в говірках іменники в поєднанні з числівниками *дві / два, обі / оба, три, чотири* мають відмінкові форми, відмінні від форм однини та множини, про це свідчать закінчення *-і* в Н.в. та З.в. жіночого та середнього родів на зразок *дві руці, дві відрі*; закінчення *-а* в Н.в. та З.в. чоловічого роду: *два ножа*; закінчення *-има, -ома, -ема, -ма* у формах О.в. множини. Останні зафіксовані в закарпатських, гуцульських, південноподільських говірках, зрідка в говорі галицьких лемків, спорадично — у полтавських говірках [Бевзенко 1960: 96–97]. Про двоїну також може свідчити наголос однини у формах іменників із флексією множини, які вживають зі згаданими числівниками. У літературній мові такі форми трактують як акцентні варіанти форм множини, які не виражають окремого граматичного числа [Матвіяс 1974: 15].

Найчастіше рештки форм двоїни зберігають іменники жіночого роду в Н.в. та З.в. множини. “Атлас української мови” чітко окреслює ареал поширення словосполучення *дв'і руц'і*, який охоплює переважно говори південно-західного наріччя, а також північного наріччя — західнополіський говір і частину східнополіських говірок; зрідка таку форму зафіксовано в середньонаддніпрянських говірках [АУМ I: к. 274]. Цей ареал збігається з ареалом поширення словосполучення *дв'і в'ідр'і* [АУМ I: к. 275]. Зазначмо, що широке поширення форм двоїни в іменниках середнього роду зафіксоване переважно у вищевказаних говорах [див. також: Мельничук 1951: 65; Назарова 1964: 58; Назарова 1965: 95; Онишкевич 1971: 252; Шило 1957: 115]. Фіксація таких форм у східнополіському говорі та говорах південно-східного наріччя є спорадичною. Очевидно, це дало підстави стверджувати, що форми двоїни більш характерні для південно-західного наріччя, ніж для північного та південно-східного [Бевзенко 1960: 96; Лисенко 1960: 29; Жовтобрюх 2000: 122]. На нашу думку, таке твердження хибне. Воно зумовлене насамперед тим, що південно-східні говори менше досліджені порівняно з південно-західними, а також із неповнотою представлення матеріалу в АУМ: дві карти з окремими формами двоїни не дають повного уявлення про ареали поширення, про ступінь, а також про умови збереження дуальних форм. Наприклад, у деяких подільських говірках дослідники фіксують форми колишньої двоїни тільки для парних іменників: *дві руці, дві нозі*, тоді як інші іменники із числівниками *два–чотири* мають форму множини: *дві дівки, дві книжки* [Матвіяс 1974: 65]; у деяких середньонаддніпрянських говірках уживання форм двоїни залежить від кінця основи іменника, зокрема іменники з основами на задньоязиковий мають ті ж форми, що й у літературній мові: *три жінки, дві руки, дві мухи*, натомість інші

іменники жіночого роду в Н.в. і З.в. множини зберігають рештки форм двоїни [Лисенко 1960: 29]. Також потребує перевірки твердження про те, що в говорах, де поширені форми іменників жіночого роду Н.в., З.в. двоїни із флексією *-i*, збереглися форми іменників середнього роду II відміни із цією ж флексією: *дві видрі, дві йаблуці* [Бевзенко 1960: 99; Матвіяс 1974: 125]. Описи говірок південно-східного наріччя свідчать, що форми двоїни в іменниках жіночого роду в Н.в. та З.в. множини зафіксовано тут досить часто, тоді як в іменниках середнього роду лише зрідка: *дв'ї в'їдр'ї, дв'ї йаблуц'ї* [Лисенко 1956: 39]. Згодом П. Лисенко, описуючи говірки правобережних районів Черкащини, стверджував, що в цих говірках “зовсім відсутні залишки форм двоїни від іменників середнього роду. Не засвідчено жодного прикладу типу *дві відрі, дві вікні*” [Лисенко 1960: 29]. Однак нові дослідження середньонаддніпрянських говірок свідчать, що форми двоїни від іменників середнього роду трапляються в них і досі: *дв'ї пасм'ї, чотири пасм'ї, три в'їдр'ї, дві слов'ї* [Мартинова 2003: 56]; зафіксовано такі форми й у перехідних говірках полісько-Середньонаддніпрянського суміжжя: *дв'ї в'їдр'ї, дв'ї слов'ї, чотири сел'ї* [Рябець 1999: 7]. У досліджуваних говірках Бориспільщини, які також належать до перехідних, ми виявили тільки поодинокі форми: *по три к'їл'ї* (ЛБ), *дв'ї л'їтр'ї молока* (ЛБ);¹ зазначмо, що в досліджуваних говірках у Н.в. можливі форми *л'їтра* (жін. р.) і *л'їтро* (сер. р.). Важливо підкреслити, що функціонування форм двоїни на території говорів південно-східного наріччя та суміжних із ними говірок не було предметом спеціального дослідження: такі форми дослідники фіксували тільки принагідно,² однак припускаємо, що поглиблене дослідження цих говірок саме з увагою до форм двоїни може виявити значно більше прикладів.

На відміну від форм двоїни в іменниках середнього роду залишки двоїни в іменниках жіночого роду в говорах південно-східного наріччя — поширене явище. Про давність цієї риси писав С. Бевзенко, який, досліджуючи історію форм двоїни, зазначав, що форми Н.в., З.в. двоїни іменників жіночого роду із флексією *-i* на Полтавщині і навіть на Харківщині зафіксовано у відповідях на “Програму для указання особенностей местных народных говоров в Южной России”: *дві корові, дві хаті* — із запису в с. Іванків Переяславського пов. Полтавської обл.

¹Форми *дві кілі, три літрі* С. Бевзенко зафіксував у говірках Уманського, Бабанського р-нів Черкаської обл. [Бевзенко 1960: 99].

²Матеріалом нашого дослідження слугували діалектні тексти (усього 40 тисяч слововживань), записані в говірках сіл Бориспільського району Київської області. Саме записи спонтанного мовлення, на наш погляд, дають змогу виявити реальне функціонування того чи іншого діалектного явища в кожній говірці

(сучасний Бориспільський р-н Київської обл.). Учений зауважував, що нові дослідники полтавських, північноукраїнських, харківських і навіть говірок Київщини таких форм зазвичай не вказують: “чи ці форми вже вийшли з ужитку, чи просто залишилися поза увагою дослідників, сказати важко” [Бевзенко 1960: 98]. На підставі сучасних записів мовлення носіїв говірок полісько-середньонадніпрянського пограниччя, до яких належить згадана говірка с. Іванків, припускаємо, що наявність форм Н.в., З.в. двоїни іменників жіночого роду із флексією *-i* — це істотна ознака цих говірок: *дв'ї ко'ров'ї*, *три ко'ров'ї* (але *корови до'їла*), *дв'ї сковород'ї*, *три реб'рин'ї*, *три ма'чин'ї*, *три кор'зин'ї*, *дв'ї вереїк'ї*, *три хат'ї*, *чо'тир'ї з'їм'ї*; такі форми зафіксовано й у сучасних словах: *дв'ї к'їрпичин'ї*, *три к'їрпичин'ї*, *три ма'шин'ї*, *три бри'гад'ї* (приклади взято із запису говірки с. Любарці Бориспільського р-ну, розташованого за 15 км від с. Іванків). Поширення форм двоїни часто впливає на відмінювання іменників чоловічого роду, які в поєднанні із числівниками *два*, *три*, *чотири* мають закінчення *-i* замість очікуваних *-и* або *-а*: *два погреб'ї* (ЛБ), *два трактор'ї* (ЛБ), *чи'ри'єз два двор'ї* (ЛБ), *три цент'нер'ї* (Вр). Зрідка таку форму фіксують у середньонадніпрянських говірках: *два д'ївир'ї* [Мартінова 2003: 56]. Зазначмо, що для деяких говірок полісько-середньонадніпрянського пограниччя характерні звукосполуки *гі*, *кі*, *хі*. Можливо, під впливом цієї фонетичної ознаки виникли форми *два оп'руг'ї* *зе'м'л'ї* (ЛБ), *два м'їшк'ї* (Ів), *три кон'ух'ї* (ЛБ), *три чол'ов'їк'ї* (ЛБ), *чо'тир'ї чолов'їк'ї* (ЛБ), *чо'тири пирож'к'ї* (ЛБ). Щоправда, про двоїну тут може свідчити наголос, який збігається з наголосом однини.

Значна кількість прикладів може вказувати на норму в уживанні форм двоїни в Н.в., З.в. іменників жіночого роду; однак приклади на зразок *три ма'шини* (ЛБ), *по дв'ї норми* (Ст), *чо'тири та'ких назви* (Ст), *три доч'ки* (Сш) свідчать про її розхитування під впливом літературної мови.

Форми Н.в. і З.в. двоїни іменників жіночого роду із флексією *-i* дослідники фіксували майже на всьому мовному просторі південно-східного наріччя, наприклад, у степових говірках: *дв'ї н'їд'вод'ї*, *дв'ї тон'ї*, *дв'ї хат'ї*, *дв'ї ма'шин'ї* [Дроздовський 1961: 138], у середньонадніпрянських говірках: *дв'ї хусц'ї*, *дв'ї вер'б'ї*, *дв'ї но'з'ї*, *дв'ї ка'лин'ї*, *дв'ї сест'р'ї*, *три ко'ров'ї*, *дв'ї к'їмнат'ї* [Могила 1960: 45], *три дис'а'тин'ї*, *чо'тири бри'гад'ї*, *три ди'тин'ї* [Лисенко 1960: 28], *дв'ї р'уц'ї*, *дв'ї жк'їнц'ї*, *дв'ї хат'ї*, *три баб'ї*, *чо'тири мус'ї* [Лисенко 1956: 39]. На стійкість цієї риси вказують сучасні дослідження середньонадніпрянського говору та суміжних із ним говірок: *дв'ї хат'ї*, *дв'ї боро'н'ї*, *дві дис'а'тин'ї*, *дв'ї роб'от'ї*, *дв'ї войн'ї*, *дв'ї ко'з'ї*, *дв'ї вир'б'ї*, *дв'ї корд'ї*, *дв'ї сир'от'ї*, *дв'ї ланп'ї*, *три з'їм'ї*, *три лав'ї*, *три сист'р'ї*, *чо'тири пар'ї*, *чо'тири ко'ров'ї*

[Мартинова 2003: 56]; *дв'ї се"ст'р'ї*, *три хат'ї*, *дв'ї руц'ї*, *дв'ї но'з'ї*, *чо'тир'ї ст'їн'ї* [Рябець 1999: 7, 9].

Значно менше залишків форм двоїни в говірках полісько-середньонаддніпрянського порубіжжя збереглося в іменниках чоловічого роду. У сполучі із числівниками *два*, *три*, *чотири* ці іменники в Н.в. множини мають переважно закінчення *-и*, *-ї*: *два сал'дати* (Кр), *чо'тири сант'їметри* (Кр), *два метри* (Лб), *два м'їш'ки* (Вр), *три ка'мази* (Вр), *три чавуни* (Кй), *два х'лопчики* (Вр), *два к'луночки ж'вита* (Вр); наголос іменників при цих числівниках часто буває такий, як у формах однини: *два м'їс'ац'ї* (Вр), *по три пуди поро'с'а* (Рг), що може свідчити про збереження наголосу колишньої двоїни. Трапляються й акцентні варіанти: *три сини* (Сш), *два си'ни* (Кр).

Рідше в досліджуваних говірках зафіксовано форми Н.в. множини іменників чоловічого роду із числівниками *два*, *три*, *чотири*, що мають закінченням *-а*. Такі форми характерні для російської мови. Наявність флексії *-а* виявляємо переважно в сучасних словах: *два цил'їндри* (Лб), *два обо'рота* (Лб), *чо'тири дом'їка* (Кр), що, на наш погляд, може свідчити про їх запозичення з російської мови. У давніх словах спостерігаємо розхитування: *два год'їка* (Кр), *три год'а* (Лб), *чо'тир'ї год'и* (Лб), *два год'и* (Ів, Кр).

Дослідження говірок полісько-середньонаддніпрянського пограниччя свідчить, що рефлексів давньої дуальної форми, які структурно і граматично тотожні з архаїчними, найчастіше закріплені в Н.в., З.в. іменників жіночого роду множини; значно менше їх зафіксовано у відмінкових формах іменників чоловічого і середнього родів, що можна пояснити їхньою меншою частотністю порівняно з іменниками жіночого роду в мовленні діалектоносіїв. Зафіксовані приклади підтверджують думку Л. Булаховського про те, що "для шляхів занепаду форм двоїни певний інтерес становить констатація, що, крім старих паристих назв *дві руці*, *обидві нозі*, рідше вживають у формі двоїни слова з основою на *г*, *к*, *х*, тобто такі, у яких перед *ї* мав з'явитися інший звук" [Булаховський 1977: 284]. Однак у говірках, для яких характерні звукосполюки *гі*, *кі*, *хі*, такі форми можливі. Ґрунтовні дослідження явищ двоїни в говорах української мови, проведені на підставі записів спонтанного мовлення діалектоносіїв, дадуть змогу зробити точні висновки щодо функціонування дуальних форм та умов їх збереження.

ЛІТЕРАТУРА

Бевзенко 1960 — Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови (нариси зі словотвору та словозміни). — Ужгород, 1960.

- Булаховський 1977 — Булаховський Л.А. Морфологічні залишки двоїни // Вибрані праці: У 5 т. — Т. 2: Українська мова. — Київ, 1977. — С. 284–288.
- Дроздовський 1961 — Дроздовський В. Південнобесарабські українські говірки // Праці Х республіканської діалектологічної наради. — Київ, 1961. — С. 132–155.
- Жовтобрюх 2000 — Жовтобрюх М.А. Двоїна // Українська мова: Енциклопедія. — Київ, 2000. — С. 121–122.
- Лисенко 1956 — Лисенко П.С. Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині // Діалектологічний бюлетень. — Вип. 6. — Київ, 1956. — С. 30–45.
- Лисенко 1960 — Деякі морфологічні особливості говірок Правобережних (середніх) районів Черкащини // Середньонадніпрянські говори. — Київ, 1960. — С. 22–43.
- Мартінова 2003 — Мартінова Г.І. Середньонадніпрянський діалект: Фонологія і фонетика. — Черкаси, 2003.
- Матвіяс 1962 — Матвіяс І.Г. Курс сучасної української літературної мови: Морфологія. — Київ, 1962.
- Матвіяс 1974 — Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. — Київ, 1974.
- Мельничук 1951 — Мельничук О.С. Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський р-н Одеської обл.) // Діалектологічний бюлетень. — Вип. 5. — Київ, 1951. — С. 44–68.
- Могила 1960 — Могила А.П. Словозміна в говірках середньої Черкащини // Середньонадніпрянські говори. — Київ, 1960. — С. 44–64.
- Назарова 1964 — Назарова Т.В. Іменникові *ѣ*-закінчення в північноукраїнських говорах // Українська діалектологія і ономастика. — Київ, 1964. — С. 50–63.
- Назарова 1965 — Назарова Т.В. Проблема перехідних говірок між українською і білоруською мовами (говірки Нижньої Прип'яті) // Праці XI республіканської діалектологічної наради. — Київ, 1965. — С. 90–105.
- Онишкевич 1971 — Онишкевич М.М. Категорія роду і числа числівників *два–чотири* в західній частині говорів української мови // Праці XII республіканської діалектологічної наради. — Київ, 1971. — С. 252–362.
- Рябець 1999 — Рябець Л.В. Словозміна іменника в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності. — Київ, 1999.
- Супрун 1969 — Супрун А.Е. Славянские числительные: Становление числительных как особой части речи. — Минск, 1969.
- Шило 1957 — Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. — Львів, 1957.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

- Вр — Воронків Бориспільського р-ну Київської обл.
 Ів — Іванків Бориспільського р-ну Київської обл.
 Кй — Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл.
 Кр — Кірове Бориспільського р-ну Київської обл.
 Лб — Любарці Бориспільського р-ну Київської обл.
 Рг — Рогозів Бориспільського р-ну Київської обл.
 Ст — Старе Бориспільського р-ну Київської обл.
 Сш — Сошників Бориспільського р-ну Київської обл.